

РЯДЖЕННЯ В ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (за матеріалами фольклорно-етнографічних експедицій)

Наталія Олійник

УДК 398.33(477.54)

У статті розглянуто рядження як явище традиційної культури українців Харківської області, яке є невід'ємною складовою календарно-обрядових свят (Святки, Масляна, Івана Купала) і сімейної обрядовості (весілля).

Ключові слова: Харківська область, традиційна культура, календарно-обрядові свята, сімейні свята, трансформація, рядження, дійові особи.

The article considers mummery as a phenomenon in the Ukrainian traditional culture of the Kharkiv Region being an integral component of the calendar ritualistic holidays (such as Yuletide, Shrovetide, Midsummer Day) and family rites (e.g., wedding).

Keywords: Kharkiv Region, traditional culture, calendar ritualistic holidays, family rites, transformation, mummery, participants.

У давнину в усіх народів невід'ємною частиною вірувань та обрядового життя людини було рядження. Із часом воно тісно переплелось з календарними й сімейними святами, виконуючи захисну, прогностичну, естетичну та інші функції.

Людина традиційної культури вірила: щоб полювання було вдалим, необхідно здійснити певні дії, що відповідають вигляду й манері поведінки тварини, на яку збиралися полювати (інакше кажучи, стати «схожим» на неї, тобто перевтілитися). Для цього використовували відповідні костюми, елементи, виготовлені зі шкіри, пір'я, кісток тварини тощо, які мали нагадати її зовнішній вигляд. Імітація поведінки тварини завершувалася цілковитою перемогою людини. У давнину ряджені виконували важливі релігійно-магічні функції. Із часом із суспільства виділилася людина, яка взяла на себе обов'язки з виконання ритуалів, обрядів перед початком полювання. У традиції різних народів її називали «шаман», «волхв», «жрець» та ін.

Людина не могла пояснити явища природи (град, буревії, зливи, заметілі тощо), це також породило різноманітні ритуальні й магічні дії, виконання яких взяла на себе вищезгадана дійова особа.

Згодом людина опанувала землеробство, і всі її сили було спрямовано на заходи щодо збереження врожаю. Для забезпечення родини щедрим урожаєм на Харківщині, яка є центральною частиною Слобожанщини, у ХІХ–ХХ ст. протягом річного циклу календарних свят виконували низку обрядових дій [12].

У традиційній культурі українців рядження існує в сімейних обрядах (весілля) і календарно-обрядових святах (зимовий та весняно-літній цикли).

Давні маски традиційного рядження українців учені розподіляють на зооморфні (*Коза, Ведмідь, Журавель, Віл, Кінь*), антропоморфні (пов'язані з культом предків — *Дід і Баба*), змішаного походження (*Чорт*). Також популярними були такі маски: побутові (*Меланка, Василь, Молодий і Молода*), соціальні (*Козак, Солдат, Піп, Пан, Король, Генерал*), етнічні (*Циган, Єврей, Турок*), професійні (*Лікар, Коваль, Сажотрус, Мисливець*) та ін. Структура традиційного рядження по-своєму відображала реальний світ соціально-побутових відносин в українському селі [15, с. 189].

На Харківщині для різдвяно-новорічного циклу було характерне рядження в *Козу, Діда, Мисливця, Лікаря, Меланку, Цигана*. Цей обряд називався «водити Козу».

«Людину переодягали в Козу, робили ріжки, хвостик куценський, ще й крутила вона тим хвостиком. Одягали вивернутий кожух, шили на руки на вигляд копитець» [8, с. 57]. Колядники просили, щоб Козу впустили до хати. Після дозволу колядувати Козу до хати заводив Дід, її господар, разом з ним заходив Міхоноша — чоловік, який носив мішок і складав у нього все, що давали за колядування; Мисливець, котрий «убивав» Козу; Лікар, який «лікував» її; колядники, що співали обрядових пісень. О. Курочкін відзначає «зв'язок маски “Кози” з ідеєю родючості взагалі й аграрної родючості зокрема» [6, с. 56]. Кожний господар намагався покласти в мішок колядників щось із їжі — сало, ковбасу, хліб, пироги, «а то і пляшечку дадуть». Хазяїн не міг не пригостити гостей, тому що в пісні співається:

*Де Коза ходе,
Там жито роде.
А де не буває,
Там вилягає [8, с. 57].*

Господарі вірили в гарний майбутній урожай, а за добру вість необхідно було віддячити. До того ж Коза обов'язково танцювала, потім падала, імітуючи смерть, а щоб вона підвелася, треба було заплатити: «Дайте шматок сала, щоб Коза устала». Нерідко Коза падала від втоми чи знесилення, і тоді на допомогу приходив Лікар. Зі слів Л. Ручки ми записали текст, що його розповідав її дід, який брав участь у таких дійствах:

*Не треба мені письмом писать,
Доктора-лекаря визивать.
Я є сам доктор, лікарь,
Київський аптекарь
З города Москви,
З-під кам'яної стіни.
Кров виливаю, кров виливаю,
Нові і старі болячки вставляю.
Позапрошлий рік, у вівторок,
Заболів полковник.
Я його злічив, шаблю, медаль получив,
Привели й його сина з гарячки.*

*Я відправив його на той світ рачки,
Другого привели на костилях,
Я відправив його на той світ на
дровнях,
Давай, старий хрін, козу вилічу,
Що в нагороду получу?» [8, с. 58].*

Після таких слів Лікаря Коза «оживала», і потреба в лікуванні зникала сама по собі.

У Валківському, Нововодолазькому районах Харківської області на Новий рік «водили Меланку». Меланкою обов'язково рядили юнака. «Все на ньому було довге, широке, запинали хусткою. Меланка перша просилася до хати». З дозволу господарів вона співала, танцювала [8, с. 71]. На сьогодні обряд «Меланка» практично не виконується, і якщо в селах на Різдвяні свята фольклорні колективи (чи люди, які збираються в гурти) ходять колядувати, «водять Козу», то обряд «Меланка» практично вийшов з ужитку.

У весняному циклі календарно-обрядових свят виділяється свято Масляної. На Масляному тижні «водили козлів». Інформація про це зафіксована в Зміївському, Дворічанському, Ізюмському, Краснокутському, Куп'янському, Шевченківському районах Харківської області, а також у Шебекінському районі Белгородської області Росії. Виходячи із географії розташування районів, імовірно, весняне «водіння козлів» було характерне для всієї території Слобожанщини.

У Козла рядили хлопця, йому одягали вивернутий вовною догори кожух, чіпляли справжні або штучні козині роги [14, с. 132]. У с. Тетянівка Шевченківського району на Масляну також «водили Козла». Із цією метою хлопця обгортали соломою, обв'язували мотузкою і вели його вулицями в оточенні молоді за село (співаючи при цьому пісень), де були снігові гірки, а потім зі сміхом кидали Козла з них [3]. У середині ХХ ст. в с. Максимівка Шебекінського району Белгородської області Росії ми зафіксували пісню, що її співали на Масляну:

*...Ой, свекрухо-мати, пусти погуляти,
Пусти погуляти й Козла повидати...*

У *Козла* вже на той момент ніхто не рядився, а як зазначає респондент, це було своєрідне прохання молодої невістки, щоб свекруха відпустила погуляти з жінками та поспівати пісень [9, с. 134].

Іноді з тексту пісні можна дізнатися, у який костюм рядили *Козла*. І це, на наш погляд, свідчить про те, що конкретного костюма в цього персонажа не було, тобто в різних місцевостях його могли рядити по-різному, головне, щоб це був жіночий одяг.

*А в нас на вулиці
Козел у юпочці.
Ой люлі, люлі,
Козел в юпочць...*

*А в нас на базарі
Козел у сарахвані.
Ой люлі, люлі,
Козел в сарахвань...*

*А в нас на Козинці
Козел у свитинці.
Ой люлі, люлі,
Козел у свитинь... [13, с. 61].*

На нашу думку, коли людське жертвоприношення було замінено на зображення у вигляді людини, тоді почали рядити ляльку в той чи інший персонаж. Наприклад, на Масляну рядили поліно, називаючи його «колодка». Увесь тиждень жінки збиралися в корчмі, співали, гуляли, а *колодка* лежала на столі. На Масляному тижні парубкам, які довго не одружувалися, заміжні жінки в'язали *колодку* до ноги (пізніше — до руки) як символ ненародженої дитини. Це підтверджує той факт, що її вистругували у вигляді людини. А в с. Гетьманівка Шевченківського району *колодку* загортали в шматок полотна, сповивали, як новонародженого, і катали на санках. Виконавши свою місію, наприкінці святкування вона підлягала ритуальному знищенню, у цьому випадку — спаленню. Як пояснюють інформанти, «*воно ж все рівно дерево*».

У весняно-літньому циклі вирізняються троїцько-купальські свята, які, напевно, існу-

вали як єдиний святковий комплекс, тривалий у часі. Тут можна виділити рядження дівчат у «*Куст*», «*Тополю*». У пам'яті носіїв традиції, які проживають у Харківській області, збереглася пісня про тополю, яка, на нашу думку, була пристосована до обряду «водіння Тополи»:

Стояла тополя край чистого поля.

Приспів: *

*Стій, тополенько, не розвивайся,
Буйному вітрові не піддавайся.
А на тій тополі чотири соколи:*

*Що перший сокілко — молодий Василько.
Що другий сокілко — молодий Миколка.
Що третій сокілко — молодий Михайло.
Четвертий сокілко — молодий Іванко [4].*

Цю пісню нині виконує місцевий фольклорний колектив с. Черкаські Тишки Харківського району в рамках купальської обрядовості, а не у випадку рядження дівчини в «*Тополю*». Подібний до цього текст у ХІХ ст. зафіксував М. Маркевич, зарахувавши його також до свята Івана Купала [7, с. 11–12].

На свято Івана Купала приносили жертву воді в образі ляльки, яку називали «*Маринонька*». У селах Харківщини її виготовляли із ганчірок, сіна, колосків злаків, трави, яку рвали на луках, болоті тощо. Для основи слугували навхрест збиті дві палиці. У с. Очеретове Валківського району використовували великий макогін [11]. У с. Стригуни Борисівського району Белгородської області Росії основою для *Мариноньки* була качалка (для розкачування тіста). У пісні співається, що *Мариноньці* перед ритуалом знищення (у цьому випадку — потоплення) «*мили ноги*», тобто занурювали тричі у воду низ ляльки, при цьому співали, що вона «*намистечко порвала, черевички покаляла...*» [8, с. 29–30]. Це підтверджує той факт, що дотримувалися всіх правил проведів небіжчика в потойбічний світ. Його обмивали, одягали в красивий одяг. Не

* Повторюється після кожного рядка.

винятком стала і лялька, щоб природна стихія «не запримітила» відмінності між живою людиною та її подобою.

У святкуванні Купала в с. Варварівка Вовчанського району зафіксовано персонаж, який називали «Хоха». Суть обрядового дійства полягала в тому, що з гурту вибирали найвищу дівчину, вона здіймала руки догори і скріплювала пальці «в замок». На неї одягали багато спідниць (одна на другу з певним інтервалом). *«І оце ми всі ходимо за Хохою. Вона йде, кланяється всім, а ми слідком же ж біжимо та приспівуємо... Ми по своєму крайочку ходили з Хохою, а другі дівочки по своєму крайку водили Хоху»* [2]. Подібний до цього обрядовий персонаж зафіксовано в с. Максимівка Шебекінського району Белгородської області Росії, якого там називали «Коха». Деяко відмінний ряджений персонаж існував в обрядовому комплексі с. Журавка Шевченківського району. Там також вибирали найвищу дівчину, тільки замість спідниць її обгортали білою тканиною і називали «Верша». Навколо головної дійової особи дівчата водили хороводи, а «Верша» кланялася всім. Оскільки тканиною персонаж був закритий аж до зімкнутих угорі рук, то він «не бачив», кому кланяється, а якщо поклон був невлад, це викликало загальний сміх [1]. Подивившись на карту розташування сіл, можна припустити, що в східній частині Харківщини в циклі літніх свят побутовували такі персонажі, як «Хоха», «Верша», призначення яких необхідно дослідити.

В обрядах, що дійшли до сьогодні, найбільш широко застосовувалося рядження в сімейній обрядовості, яке було характерне для другого чи третього дня весілля. Нині воно не втратило своєї актуальності, а навпаки, з плинном часу видозмінилося. Іноді героїв другого дня весілля так і називають — «ряджені».

Ряджені на другий день весілля були головними дійовими особами. Вони обов'язково рядилися в *Молодого* й *Молоду*, до того ж роль *Молодої* виконував чоловік, а роль *Молодого* — жінка. Вона, як правило, завжди вища зростом і товстіша. Рядилися *циганам*,

які обов'язково «ворожили» присутнім на картах, «крали» в людей курей, качок, гусей для весільного столу.

На другий день весілля гості не мали права зайти у двір, поки їх не «умиють», не почеплять червоної стрічки на одяг. Стрічка була своєрідним «пропуском» на весілля, а ще — ознакою збереження «чесності» молодої до весілля. За всі «послуги» необхідно було заплатити гроші, на які потім купували горілку та розпивали. *«Біля воріт стояла охорона, так не ввійдеш у двір. Плати гроші, тебе вмивають, витирають»* [8, с. 166]. У с. Полкова Микитівка Богодухівського району на воротах стояли кухарки. *«Приходять дві "кухарки" умивати гостей. Стають на хвіртці, в руках рушник, шкребниця й мазило, дьоготь... Поряд із кухаркою стоїть "палікмахтер". Інше й гроші заплатити, тільки б не робили йому нічого»* [8, с. 167]. Гостей ще «підковували» — це також було своєрідним пропуском за весільний стіл. *«Циган на воротах сидить, підковує всіх гуляючих, а як кують, то треба платити»* [8, с. 167].

Ряджені були в хаті нареченої та в хаті нареченого. Вони обов'язково катали й «купали» рідних і хрещених батьків молодих. Якщо весілля грали взимку, то катали на санках, а якщо влітку — то на возику, у ночвах. Узимку батьків спускали з гірки або штурляли в кучугури снігу, а влітку везли «купати» до річки, колодязя чи найближчої калюжі, вивалюючи в багнюку. Щоб «коні» гарно їхали, їх треба напоїти горілкою.

У багатьох селах Харківщини на весілля варили капуста, а головну кухарку називали «капустяна баба». На другий або третій день її катали на возику чи глодині (колюча гілка глоду або терну). На кухарку одягали вивернутий вовною догори кожух і також везли до річки «купати». У с. Мурафа Краснокутського району *«на бабу надягали багато одяжі, кожух, обквітчували і возили до річки чи ставка купати»* [8, с. 167]. Після катання та «купання» головна кухарка пригощала всіх гостей капустаком. На весіллі під керівни-

цтвом ряджених «молотили жито», щоб молоді жили гарно. «Прали рядно»: на землю стелили велике домоткане рядно, на нього сипали попіл, поливали водою, молоді танцювали, а гості кидали на рядно гроші. Після танцю молоді збирали й рахували гроші, хто більше збере. «*Рядно прали так, щоб бризки на всіх летіли*» [8, с. 168]. Після «прання» рядно вивішували високо на дереві, щоб ніхто не зняв. На третій день або через тиждень його знімали і знову гуляли. Для Харківщини характерне «забивання кола» [10, с. 86]. У селах Борівського району забивають кіл тоді, коли батьки одружують останнього сина чи віддають заміж останню дочку. Для цього вирубують кіл, загострюють з одного кінця, мати сідає на землю, розсуває ноги, через фартух забивають кіл глибоко в землю. Цей обряд символізує «закриття» в батьків дітородних органів. У селах Вовчанського району Харківської області й Шебекінського району Белгородської області Росії обряд «забивання кола» дещо інший [10, с. 86]. На порозі хати чи хвіртки в землю забивають кіл. Забивати має право кожний гість. «*Хто хоче ударити по кілку, кладуть гроші, зав'язують йому очі, і він б'є. На кілок лють воду. Він як*

гакне по землі мимо, так бризки летять... Ну, сміхотура» [5]. Кіл символізує щасливе життя молодих у хаті батьків нареченого, бо, за традицією, молодший син у родині має жити в батьківській хаті.

У ряджених немає конкретного сценарію з текстом, де і що вони мають говорити, що й коли треба робити. У них є конкретне завдання, від якого ряджені відштовхуються та діють на свій розсуд, як їм заманеться, але при цьому не відходять від установленної форми. Усі їхні дії будуються на імпровазації. Вони можуть рядитися до невпізнанності. У цьому і є певний шарм, веселість, вигадка, непередбаченість дій. Гостям подобається гуляти на другий і третій день весілля, де вони від душі можуть посміятися, а потім ще довго згадувати ті чи інші епізоди.

Таким чином, можна дійти висновків, що в традиційній культурі етнічних українців історичної Харківської області ряджені були невід'ємною частиною в календарно-обрядовому й сімейно-обрядовому циклах. Із часом рядження трансформувалося, видозмінилося. Щодо весільного обряду, то рядження існує і нині, набуваючи з плином часу нового соціального значення.

1. Записала Н. Олійник 2 серпня 1994 р. у с. Журавка Шевченківського р-ну Харківської обл. від Галини Семенівни Герман, 1922 р. н., і Анастасії Захарівни Зубко, 1914 р. н.

2. Записала Н. Олійник 21 липня 2003 р. у с. Новоолександрівка Вовчанського р-ну Харківської обл. від Єлизавети Олександрівни Верби, 1913 р. н. (до 20 років жила в с. Варварівка Вовчанського р-ну Харківської обл.).

3. Записала Н. Олійник 11 серпня 1996 р. у с. Тетянівка Шевченківського р-ну Харківської обл. від Любові Іванівни Кубрак, 1909 р. н.

4. Записала Н. Олійник 13 червня 1996 р. у с. Черкаські Тишки Харківського р-ну Харківської обл. від фольклорного колективу.

5. Записала Н. Олійник 21 липня 2003 р. у с. Захарівка Вовчанського р-ну Харківської обл. від Віктора Кириловича Руського, 1937 р. н.

6. Курочкин О. В. Українські новорічні обряди: «Коза» і «Маланка» (з історії народних масок). – Опішне: Українське народознавство, 1995. – 392 с.

7. Маркевич Н. А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. – К., 1860. – 171 с.

8. Муравський шлях – 97. Матеріали фольклорно-етнографічної експедиції / упоряд. : М. М. Красиков, В. М. Осадча, Н. П. Олійник, М. О. Семенова. – Х., 1998. – 360 с.

9. Олійник Н. П. Современное бытование календарно-обрядового фольклора этнических украинцев на территории Белгородской области // Музыкальное наследие народных исполнителей: к проблеме преемственности. IV Всероссийские (с международным участием) научно-практические «Маничкины чтения» 17–18 марта 2011 г. – Белгород, 2011. – С. 132–136.

10. Олійник Н. П. Атрибутика весільної обрядовості українців етноконтактної зони (за мате-

ріалами фольклорно-етнографічних експедицій до Харківської та Белгородської областей) // Народна творчість та етнологія. – 2012. – № 3. – С. 85–91.

11. *Олійник Н. П.* Динаміка побутування свята Купала на Харківщині // Традиційна культура в умовах глобалізації: проблеми наслідування культурного коду нації. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 21–22 грудня 2006 р. – Х., 2006. – С. 153–160.

12. *Олійник Н. П.* Слобожанська родина в аграрній обрядовості // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Традиційна культура в умовах глобалізації: родинна суб-

культура і обрядовість» 24–25 вересня 2009 р. – Х., 2009. – С. 116–122.

13. Пісні Слобідської України : навч. посіб. / автор-укладач Л. І. Новикова. – Х. : ТО Ексклюзив, 2006. – 188 с.

14. *Семенова М. О.* Релікти архаїчних вірувань у святі Масляної // Проблеми історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя ХІІ Археологічного з'їзду в м. Харкові, 25–26 жовтня 2002 р. – Х. : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – С. 131–134.

15. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. – К. : Либідь, 1994. – 254 с.